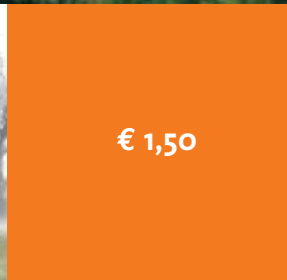

Romeins-Bataafse fietsroute

De Limes in het Betuwse land

40
km

€ 1,50

 Betuwe
'n dijk van 'n landschap!

Praktische informatie

In de eerste vier eeuwen van onze jaartelling werd het gebied ten zuiden van de Rijn bevolkt door Romeinen en Bataven. Dat gold ook voor de Overbetuwe. Dit gebied maakte deel uit van de Limes, de grenszone van het Romeinse Rijk die in onze streken de loop van de Rijn volgt. De plek waar nu Elst ligt, was voor de Romeinen heel belangrijk: ze bouwden hier twee grote tempels, dicht bij elkaar. De hier beschreven fietsroute voert u langs plekken uit het Romeins-Bataafse verleden van Elst en brengt die geschiedenis tot leven, al moet u zich er op voorbereiden dat in werkelijkheid helaas niet veel restanten meer zichtbaar zijn.

Lengte

40 km. De route is halverwege in te korten.

Start van de route

Grote Kerk aan de Grote Molenstraat te Elst.

Eten en drinken

In Andelst, Elst, Driel, Heteren, Hemmen (!), Zetten en Valburg.

Openbaar vervoer

De route komt langs de NS-stations van Elst en Zetten.

Routebeschrijving

U vindt de routeaanwijzingen steeds in de linkerkolom van de pagina's. Daarnaast staan de beschrijvingen van interessante locaties en achtergrondinformatie.

Achterin het boekje vindt u een uitneembaar kaartje.

De route is niet bewegwijzerd. U heeft de aanwijzingen en de kaart dus nodig om de route te volgen.

Afkortingen routeaanwijzingen

- LA linksaf
- RA rechtsaf
- RD rechtdoor

De hoofdletters A t/m Q verwijzen naar de beschrijvingen op de rechterkant van een pagina.

Cover

Grote afbeelding: Bataaf op paard, geplaatst in huidige Elster landschap (bron: Kelvin Wilson). Kleine afbeeldingen: Romeinse villa, Romeinse tempel in Elst en Romeinse Rijnaak aan kade (bron: Kelvin Wilson).

De Limes in het Betuwse land

De Betuwe is al minstens vijfduizend jaar bewoond. Toch denk je bij de naam 'Betuwe' meteen aan de Bataven, die hier leefden rond het begin van de jaartelling. Het was een krijgshaftig volk, dat in het hele Romeinse Rijk bekend stond om zijn trouw, kracht en moed. Reden voor de eerste Romeinse keizers om deze Betuwanaren te selecteren als persoonlijke lijfwacht.

Mengelmoesje

Rond het jaar 50 voor het begin van onze jaartelling onderwerpt Julius Caesar vrijwel alle volkeren in Gallië, zeg maar het huidige Frankrijk. Na zijn vertrek blijft het echter onrustig. Daarom nodigen de Romeinen bevriende volkeren uit om zich hier te vestigen. Zo verhuist een gedeelte van de Chatten uit het tegenwoordige Hessen in Duitsland rond 35 v.C. naar onze streken. De Chatten vermengen zich met de plaatselijke bevolking en het zo ontstane mengelmoesje noemen de Romeinen 'Bataven'. Vanuit strategisch oogpunt dienen ze als buffer tussen de binnenlandse Galliërs en de Germanen aan de andere kant van de Rijn. De bevolking is dan nog vooral geconcentreerd rond Tiel en Kessel, waar Maas en Waal samenvloeien. De Romeinen verleggen het zwaartepunt echter naar het oosten door in Nijmegen een nieuwe hoofdstad voor de Bataven te stichten, *Oppidum Batavorum*.

Bataafse Opstand

Bataven hebben een speciale band met de Romeinen. Ze hoeven geen belasting te betalen, zoals andere volkeren, maar zijn wel verplicht om soldaten te leveren aan het leger. In de tijd van keizer Nero (54-68) zijn er minstens acht cohorten met Bataven, bij elkaar zo'n vierduizend man. Ook Nero's persoonlijke lijfwacht bestaat voornamelijk uit Bataven. Na de dood van Nero strijden een aantal legeraanvoerders om zijn opvolging. De keizers wisselen elkaar zo snel af dat het jaar 69 de geschiedenis zal ingaan als het 'Vierkeizerjaar'. Julius Civilis, een Bataaf met een hoge functie in het Romeinse leger, grijpt het moment van chaos aan om een opstand te ontketenen. Civilis is getergd door het dreigende verlies van zijn positie als Bataafse elite. Bovendien is zijn broer door de Romeinen terechtgesteld en onthoofd. De Bataafse cohorten sluiten zich bij hem aan, evenals enkele Germaanse en Keltische stammen. Alle grensforten tussen de Noordzee en Trier

Grafsteen van Bataaf Indus in Rome, lid van de persoonlijke lijfwacht van keizer Nero. Hij is gestorven in het jaar 61 (bron: Museum Het Valkhof Nijmegen)

gaan in vlammen op. De nieuwe keizer Vespasianus stuurt daarop enkele legioenen naar de noordgrens. Met redelijk gemak slaan ze de Batavenopstand neer. Opmerkelijk genoeg volgt er geen strafexpeditie. Sterker zelfs, de Bataven krijgen hun oude voorrechten weer terug.

Tempel

Rond het jaar 100 voert keizer Traianus bestuurlijke hervormingen door. Hij schenkt Nijmegen officiële stadsrechten (*Ulpia Noviomagus*), verbetert de Romeinse grenswegen en laat allerlei openbare gebouwen oprichten. Ook de grote tempel in Elst wordt in die tijd gebouwd. In de tussentijd hebben de Bataven zich flink aangepast aan de Romeinse levensstijl. Zozeer zelfs dat ze geruisloos verdwijnen uit de geschiedenisboeken: ze zijn 'Romein' geworden. Alleen Betuwanen in verre oorden als Rome en Hongarije noemen zich nog af en toe Bataaf. Maar of ze werkelijk zoveel binding hebben met het oorspronkelijke volk, is de vraag. Na de derde eeuw horen we er niets meer van. De tempel van Elst is dan trouwens al verlaten. Halverwege de vierde eeuw strijkt een Germaans volk - met goedkeuring van de keizer - neer in de Betuwe: de Salische Franken. Ze krijgen steeds meer invloed. Als de laatste Romeinen in 410 naar het zuiden worden weggeroepen, zijn de Franken hier al de baas.

Landschap

Hoe moeten we ons het landschap van de Betuwe voorstellen in de Romeinse tijd? We zagen al dat de Betuwe, net als nu, wordt ingeklemd tussen de Rijn en de Waal. Belangrijk verschil is dat er toen geen dijken waren. De rivieren kregen alle gelegenheid om zich te vertakken en te overstromen. Die overstromingen waren lang niet zo dramatisch als nu: waar tegenwoordig het rivierwater zich tussen smalle, ingedijkte rivierbeddingen moet persen, kon het vroeger ondiep uitwaaien over een groot gebied. In mediterrane ogen moet dat een vreemde aanblik zijn geweest, zo proeven we uit de woorden van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus: *'Door overvloedige najaarsregens trad de rivier buiten zijn oevers en stroomde de drassige, laaggelegen Betuwe binnen, het leek wel een meer.'* Het is logisch dat we de Bataafse bewoning moeten zoeken op de hooggelegen oevers van de oude rivierlopen.

Wat is er nog te zien?

U zult in de gemeente Overbetuwe niet struikelen over de Romeinse ruïnes, zoals bijvoorbeeld in Zuid-Frankrijk. De 'gewone' Bataaf bouwde huizen van hout en leem, materiaal dat na tweeduizend jaar meestal is vergaan. Volgens eeuwenoude traditie maakten ze wanden van gevlochten takken en bestreken die met leem. Sommige geromaniseerde Bataven konden zich een luxe villa van steen permitteren, inclusief vloerverwarming en badgebouw. Ook heeft op Overbetuws grondgebied mogelijk een Romeins fort gestaan. Helaas zagen latere Betuwanen de Romeinse gebouwen vooral als een gratis leverancier van bouw materiaal. Bovendien zal een groot gedeelte van het erfgoed zijn weggespoeld door de rivieren of bedekt met een laag klei. Alleen onder de Grote Kerk in Elst is nog Romeins muurwerk te zien. Alles wat er verder nog over is, ligt onder de grond. Het is lastig om met zo weinig zichtbare resten ook het Bataafse en Romeinse verleden te ervaren. Maar het levert wel prachtige verhalen op.

Routebeschrijving

- 1 Start Grote Kerk, Dorpsstraat Elst **A**.

A Tempelresten onder de Grote Kerk

De Grote Kerk staat op heilige grond - en dat geldt niet alleen voor hedendaagse christenen en archeologen. Voor de komst van de Romeinen lag hier al een (Bataafse) cultusplaats in de openlucht, waarschijnlijk een eet- en offerplaats. De Romeinen brachten de Bataven wat beschaving bij door een stenen tempel voor hen te bouwen. Rond het jaar 100 werd deze vervangen door een nog veel groter exemplaar. Met een afmeting van 31 bij 23 meter is het één van de grootste tempels ten noorden van de Alpen. De tempel is van het Gallo-Romeinse type, met een hoog centraal heiligdom (*cella*) en een omringende zuilengang.

De tempel was gewijd aan de hoofdgod van de Bataven, Hercules Magusanus. Daarin weerklinkt de versmelting van twee culturen: Magusanus was een inheemse god die door de Romeinen werd gelijkgesteld aan Hercules. De Romeinen waren op religieus gebied buitengewoon tolerant, zolang de keizer en oppergod Jupiter maar eerbied genoten. Alleen aan monotheïsme hadden Romeinen een hekel. In de vierde eeuw draaide dat helemaal om en werd het christendom verplicht in het hele Romeinse rijk.

Voor de bouw van de tempel is tufsteen gehaald uit de Eifel, terwijl soldaten van het Nijmeegse Tiende Legioen kalksteen bikten uit groeven in de buurt van Metz. De fundering van de cella rust op honderden eiken heipalen. Buiten de kerk liggen de opgemetselde funda-

Reconstructie van de in het centrum van Elst gebouwde tempel, op de plaats waar nu de Grote Kerk staat (bron: Kelvin Wilson)

In de voetsporen van Heldring

Bij onze zoektocht naar oude sporen zullen we ons mede laten inspireren door O.G. Heldring, de beroemde Overbetuwe predikant die in Zetten enkele zorginstellingen heeft opgericht. Wat weinigen weten, is dat Heldring ook verzet was op de oudheid. In 1839 publiceerde hij een boekje met de titel Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden, Legendes enz. Daarmee legde onze wandeldominiee de basis voor de archeologische kennis van de Betuwe. Hij richtte zijn aandacht vooral op de woerden, in de verwachting dat juist op deze hooggelegen plekken oude bewoningsporen te vinden waren. Zijn vermoedens bleken juist. Helaas zijn veel van deze markante woerden inmiddels verdwenen uit het landschap. En ook in Helderings eigen tijd had het erfgoed flink te lijden, zoals hij zelf verzuchtte: 'Het bleek ten duidelijkste, dat menige oude urn door de hand des onwetenden landman vernietigd was.'

menten van de tweede en grootste tempel. De donkere steen is van de tempel, de bakstenen zijn van een veel latere, middeleeuwse kapel. Stelt u zich ook eens de hoogte voor: met meer dan 15 meter stak de tempel ruim boven de dakgoot van de kerk uit. Net als de Grote Kerk nu was de tempel toen vanuit de wijde omgeving zichtbaar. Bezichtiging van de tempelresten onder de kerk is absoluut de moeite waard. Daarvoor moet u wel eerst een afspraak maken met de koster, tel. 0481-372434 of koster@pg-elst.nl.

B Tempel van Westeraam

In de wijk Westeraam, links van u, zijn enkele jaren geleden de resten van een tweede Gallo-Romeinse tempel gevonden, hemelsbreed slechts een speerworp afstand van zijn grote broer aan de Dorpsstraat. De tempel kende verschillende fasen van hout en is rond het jaar 100 in steen herbouwd. Aan uw rechterhand ligt een woerd: een eeuwenoude, hooggelegen woongrond. Heldring vond er in 1838 veel tufsteen en scherven van urnen, *'zodat de eigenaar ons zeide, dat letterlijk de ploeg op sommige plaatsen rammelde van de menigte van scherven.'* In de heuvel gaan de resten schuil van een inheems-Romeinse (zeg maar Bataafse) nederzetting, die bestaat uit huizen van hout en leem. Het is nu een beschermd archeologisch monument en het terrein is inmiddels opgehoogd. Binnenkort wordt het omgetoverd tot wijkparkje, waarin ook de contouren van de verderop gevonden tempel een plek krijgen.

Tempel en waterput rond het jaar 100 (bron: Pansa BV-reconstructie Kees Peterse, computerstill Gerard Jonker)

- 2 Dorpsstraat uitrijden richting verkeerslichten, RD, spoor oversteken, eerste LA, Regenboog (fietspad) **B**.
- 3 Fietspad helemaal afrijden, einde weg LA, Ceintuurbaan **C**.
- 4 Einde weg RA, Rijksweg Noord.
- 5 Na brug over Linge LA, 1^e Weteringsewal.
- 6 Einde weg LA, Grote Molenstraat.
- 7 RA, 2^e Weteringsewal.
- 8 RA, Hollanderbroekstraat.
- 9 RA, Raaijestraat **D**.

De enige overgebleven Romeinse fles uit de grafvondst van Raayen, getekend in 1844.

C Groenoord

Op deze plek ziet u ook weer een typische woerd, Groenoord. Dit hoger gelegen gebied is al sinds de prehistorie bewoond. Het ligt aan de rand van het nieuw in te richten Park Overbetuwe, dat we aanstonds zullen doorkruisen. We zullen een stukje fietsen langs de Linge, een prachtig watertje dat overigens geen Romeinse oorsprong heeft, maar in de Middeleeuwen is aangelegd als wetering.

Bataafse boerderij op woerd (bron: Kelvin Wilson)

D De woerd van Raayen

Links voor u ligt de Raayense woerd, waarover Heldring in 1838 schreef: *'Alras ontdekten de arbeiders eenig ijzerwerk, dat hun vreemd voorkwam. Zij gingen voort met nazoeken, en vonden vijf vierkante flesschen, enigszins blaauwachtig van kleur, eene ijzeren kan, die verzegeld was, en waarin zich een helder wit vocht bevond; voorts een kleiner potje met een oor, eene kom met een handvat, een hangijzer van zeer fijn koper, daarbij eenige menigte ijzeren stangen van zonderlinge figuur, waarschijnlijk oude wapenen, en nog, zoo als men meende, eene Romeinsche munt. Van dezen gevonden schat heeft reeds aanstonds de spade onderscheidende stukken vernield; een groot gedeelte, echter, is voor eene kleinigheid verkocht aan eenen voorbij wandelenden Joodschen koopman.'* Een typische grafvondst, wat logisch is in de buurt van de Romeinse weg.

10 Raaijstraat uitrijden,
LA, Grote Molenstraat

E

Bijna een eeuw later, in 1929, onderzocht de Leidse archeoloog Braat het terrein wat grondiger. Hij trof er paalgaten en greppels aan, wat wijst op een inheemse nederzetting van houten huizen op een fundering van palen. Verder kwam Braat niet: *'Vol verwachting stelden wij ons voor het werk in den zomer van 1930 te vervolgen, maar helaas, de eigenaar van het terrein, de heer H.S. Lamers te Elst, maakte door zijn exorbitante eischen een voortzetting van het werk onmogelijk.'*

E Romeinse weg

Zwemmende paarden

De Bataven werden niet alleen geroemd om hun kracht en moed, maar ook om hun zwemkunst. Niet vreemd als je uit de natte Betuwe komt. Romeinse geschiedschrijvers vertellen vol ontzag hoe complete legereenheden van Bataven met paard en al brede rivieren overzwemmen, zoals de Rijn en de Donau.

U rijdt nu over het traject van een Romeinse weg. De weg maakte deel uit van de Limes, de versterkte grens van het Romeinse rijk. Het was een soort snelweg die de militaire forten langs de Rijn met elkaar verbond. Via deze weg kon je snel van Nijmegen naar de Rijn komen. Over deze zelfde weg waar u nu fietst, hebben vele tienduizenden soldaten gemarcheerd, maar ook sjouwden handelaars er met hun karren en snelden de koeriers van de staatspostdienst er voorbij.

De Romeinse weg was zes tot acht meter breed en kende een verharding van grind. Voor een goede afwatering liep het wegdek een beetje bol. Langs weerszijden van de weg lag een bermsloot, net als nu. De weg liep vanaf de Grote Kerk in Elst helemaal tot Driel, grotendeels onder de huidige Grote Molenweg, soms een tiental meter ten westen ervan. De ontdekking van deze weg door Overbetuwe is tamelijk uniek, want er zijn maar weinig Romeinse wegen gevonden in Nederland.

- 11 Na 2 km met de bocht mee L en meteen R.
- 12 Einde weg RA, 't Vlot. Na 150 m bij de 2^e lantaarnpaal stoppen **F**.
- 13 Verder over 't Vlot, met de bocht mee LA, fietspad op.
- 14 Einde weg RA, Vogelenzangsestraat tot iets na het huis aan de linkerkant **G**.
- 15 Omkeren, RD, Vogelenzangsestraat, met de bochten mee.
- 16 Bij kruising LA, Molenstraat.

F Drielse lintbebouwing

Ongeveer op deze plek kruist u de Romeinse weg, die links verder loopt naar de verderop gelegen hoeve 'Baarskamp'. Langs dit gedeelte van de weg lag een aaneenschakeling van huizen, een soort lintbebouwing, tot aan de Rijn. Het waren vooral gebouwen van hout en leem, maar er stonden zeker ook stenen gebouwen met dakpannen en vloerverwarming. De vondsten wijzen ook op enige militaire activiteit. Archeologen vermoeden dicht bij de Rijn een fort (*castellum*) van steen of hout, of op zijn minst een wachttoren.

G Oude rivierloop

We maken een kort uitstapje naar een aardig geografisch fenomeen. Achter het huis aan uw linkerkant ziet u een sloot met een wijde bocht richting Rijn lopen. In het verlengde daarvan, aan uw rechterhand, waren tot voor kort nog meer van dit soort slootjes te zien, maar deze zijn inmiddels verzwolgen door de oprukkende Arnhemse wijk Schuytgraaf. Het slootje is het laatste restant van een rivierarm langs de Romeinse weg. Die rivierarm was in de Romeinse tijd niet meer actief, maar wel bevaarbaar. Als u toen een boot had gepakt, kon u varen tot vlakbij de tempel van Elst. Logisch dat deze restgeul ook een belangrijke rol heeft gespeeld bij de aanvoer van bouw materiaal voor de tempels.

Typische Romeinse Rijnaak (bron: Kelvin Wilson)

- 17 Bij kruising RA, Kerkstraat. Bordjes Heteren volgen. Dijk op, LA **H**.
- 18 Dijk volgen tot in Heteren.

Bronsschat (bron: Rijksmuseum van Oudheden)

Hier is een afkorting van de route mogelijk. Volg de bordjes Elst: Flessestraat, rotonde LA, Achterstraat, RA, Uilenburgsestraat, gaat over in Homoetsestraat en Logtse straat, einde weg LA, route vervolgen bij punt 47.

- 19 In Heteren RA, dijk tot in Randwijk, afslag Achterstraat **I**.
- 20 LA, Achterstraat.
- 21 Einde weg RA, Nijburgsestraat.
- 22 Bij Indoornik, voor grote kruising LA, Lipperstpad.
- 23 Einde weg LA, Knoppersweg.
- 24 Na brug over de Linge RA, Heldringstraat.

H Een Romeinse schat in de Rijn

Op dit punt heeft u een prachtig zicht op de uitlopers van de Veluwe. De Rijn heeft in de loop van tienduizenden jaren deze heuvels steil afgeslepen. Helemaal rechts, aan het begin van de stuw, ligt het Drielse veer. Daar is in 1895 een Romeinse schat opgebaggerd, bestaande uit meer dan 200 bronzen voorwerpen, waaronder karaffen, schalen, een weegschaal en opvallend veel versierstukken voor paardentuig. Een gedeelte daarvan was verzilverd. De voorwerpen stammen ongeveer uit het midden van de eerste eeuw. Hoe zijn al deze voorwerpen in de Rijn terecht gekomen? Wetenschappers vermoeden dat het hier gaat om een buit. Op de zuil van Traianus in Rome is een afbeelding te zien van zo'n buit, meegevoerd te paard. Er is zelfs een historische gebeurtenis die hierbij past. Die gelegenheid moeten we zoeken in de Bataafse Opstand in het jaar 69, als de rebellen verschillende Romeinse forten plunderen. Mogelijk hadden de plundersaars een speciale interesse in bronzen voorwerpen, om die buit vervolgens bij de oversteek van de Rijn te verliezen. Daar heeft de buit meer dan 18 eeuwen verborgen gelegen. Nu heeft deze unieke schat een plek gekregen in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Bedenk bij de tocht over de dijk, dat u precies over de noordgrens van het Romeinse rijk fietst. Een grens die bijna vier eeuwen heeft standgehouden!

I Een castellum bij Randwijk?

Volgens archeologen zou er tussen de Romeinse forten in Arnhem-Meinerswijk (*Castra Herculis*) en Kesteren (*Carvo*) nog een castellum moeten liggen. De meest logische plek is Randwijk, omdat het strategisch tegenover twee beekdalen in de Veluwe ligt.

Reconstructie van een castellum aan de Rijn (bron: Ulco Glimmerveen)

25 Bocht LA, meteen RA, Molenstraat, bocht R

J

Romeins fruit?

De Betuwe heeft altijd al een haat-liefde-verhouding gehad met het water. Dat zal bij de Bataven niet anders zijn geweest. Steeds was er de dreiging van watersnood. Maar doordat de rivieren bij overstromingen steeds weer laagjes vruchtbare slib afzetten, was het land heel vruchtbaar. De bevolking teelde er onder andere gerst, spelt en emmertarwe. Eerst alleen voor zichzelf, later ook voor de duizenden soldaten aan de Limes en de inwoners van Noviomagus. Tegenwoordig zien we in de Betuwe vooral fruitboomen. Weinigen zullen beseffen dat dit ook een Romeins erfgoed is: het waren immers de Romeinen die fruitsoorten als kersen, peren en appels in onze streken introduceerden en hier de eerste boomgaarden aanlegden.

Nog vóór de oversteek van de Linge ligt, aan de Lingewal nr 1, het Fruitteeltpraktijkcentrum Randwijk. Dit is opgericht om de Nederlandse fruitteelt te blijven vernieuwen en kwalitatief hoogwaardig te houden. Het is een onderzoeks- en kenniscentrum voor de hele fruitteeltsector. Op aanvraag is groepsbezoek mogelijk.

26 Molenstraat vervolgen, bocht L, LA Kerkplein

K

Leeuwenlampje

De Achterstraat, waar we nu staan, was in de Romeinse tijd druk bewoond. Bij de dijk houden de sporen plotseling op. Kennelijk heeft de meanderende Rijn in de loop der eeuwen alle bewoningssporen achter de dijk grondig opgeruimd. Dus ook de resten van het mogelijke castellum, hier in de uiterwaarden.

J De Linge bij Hemmen

Volgens Heldring vonden kinderen ongeveer op deze plek bij lage waterstand in de Linge veel dierenbotten. Daarop maakte men haast met de schoonmaak van de Linge, wat veel vondsten opleverde. Zo vond men een bronzen olielampje met een prachtig bewerkte leeuwenkop. Ook trof men een voetstuk aan van een beeldje met een inscriptie: **DE[AE] . VAGDAVER . CVSTI . SIM[PL]I**

CIVS . SVPER . DEC . ALAE . VOCONTIOR

EXERCITVVS . BRITANNICI

Oftewel: 'Aan de godin Vagdavercustis heeft Simplicius Superus, decurio van de ala der Vocontiers, van het Britannische leger, dit gewijd.' De tekst roept nogal wat vragen op. Superus was aanvoerder (*decurio*) van een dertigtal ruiters van een regiment Vocontiers in het Romeinse leger in Engeland. De Vocontiers komen oorspronkelijk uit de Drôme in Zuid-Frankrijk. De Ala Vocontiorum was tussen pakweg 70 en 120 gelegerd in het castellum Burginatum (Kalkar), zo'n 40 kilometer van Nijmegen. In die omgeving is een grafsteen gevonden van een ruiter met de naam Silvanus, uit dezelfde *ala*. Rond het jaar 120 reisde deze ruitereenheid met keizer Hadrianus mee naar Engeland. Wanneer en met welk doel kwam Superus naar de Overbetuwe? Het zal altijd wel een raadsel blijven. Dat geldt ook voor de godin Vagdavercustis. De enige andere vermelding van deze - kennelijk inheemse - godin staat op een grafsteen in Keulen. Dat graf was van een hoge officier van de Pretoriaanse Garde uit Rome, wiens aanwezigheid in Keulen voor archeologen eveneens een groot mysterie is.

K De kerk van Heldring

We bevinden ons hier in het hart van het mooie dorpje Hemmen. Ook hier zijn wat Romeinse vondsten gedaan, onder andere paardentuig en een munt van keizer Traianus. Niet Romeins, maar wel een aardige bijkomstigheid, is dat we oog in oog staan met de kerk waar Heldring predikant was. Als we de omvang van het dorpje in ogenschouw nemen, wordt ook duidelijk waarom Heldring zoveel tijd over had voor zijn oudheidkundige wandelingen.

- 27 Terug naar Molenstraat, LA.
- 28 Einde weg LA, Veldstraat.
- 29 LA, Englaan.
- 30 RA, Zettense pad (fietspad).
- 31 Op woonerf gekomen, Piersonstraat, RD.
- 32 Einde weg RA, Hoofdstraat, later Stationslaan.
- 33 Waar Stationslaan bocht LA maakt, RD over fietspad, Sint Walburg.

Tegenover het Kerkplein, aan de andere kant van de Molenstraat, ligt het landgoed Hemmen met een interessante kasteeltuin in classicistische stijl. Ook die is niet Romeins, maar wel daardoor geïnspireerd. Sterker zelfs, menigeen zal het verschil niet zien tussen classicistische en Romeinse tuinen.

L De Grote Woerd van Herveld

Toen Heldring tijdens zijn wandelingen in Herveld kwam, waande hij zich in het paradijs: *'In weinige ogenblikken hadden wij onze handen vol scherven van gele en blauwe urnen; die hier zóó vele gevonden worden, dat wij onze verbazing niet genoeg te kennen geven konden (...)* Op het hoogste punt had een gebouw van duifsteen [tufsteen] en marmor gestaan; wij zagen overal de brokken er van liggen.' De plek die hij beschrijft is de 'Grote Woerd', die omsloten wordt door de Kerkstraat, Onderstalstraat en Hoofdstraat. De heuvel is nog duidelijk te zien en een van de huizen heet nog altijd 'De Woerd'.

Een paar jaar na Heldrings bezoek vond men hier de resten van een (Romeinse?) kei- of grindweg, die regelrecht naar het hoogste punt van de woerd liep. *'... Overal langs dezen weg had men potten gevonden, van asch en beenderen voorzien.'* Ook vond men munten van Constantijn de Grote en Maximianus, beide keizers uit het begin van de vierde eeuw. Dat maakt het verleidelijk om hier een Romeinse villa te vermoeden, die tot in de vierde eeuw bewoond is gebleven.

Bataafse boerderij, uitgegroeid tot Romeinse villa (bron: Kelvin Wilson)

- 34 Einde weg LA, voor station langs.
- 35 Einde weg RA, Wageningsestraat.
- 36 Na spoor LA, Verbindingsweg.

- 37 2^e weg RA, Bredestraat, onder viaduct door.
- 38 Grote kruising LA, Hoofdstraat.
- 39 2^e weg RA, Kerkstraat **L**.
- 40 RD, Romeplein **M**.
- 41 Links aanhouden, Moordakkerstraat **N**.
- 42 RD, Moordakkerstraat **O**.
- 43 RA, Lechstraat.
- 44 Einde weg LA, Tielsestraat.
- 45 Ronde driekwart rond, richting Valburg **P**.

M Rome in de Overbetuwe

De volgende verbazing trof Heldring nog geen honderd meter verderop. Drie boerderijen, vlak bij elkaar gelegen, droegen allemaal de naam Rome. De gehele omgeving heette 'den Romeinischen Hoek'. Aan het huidige Romeplein ligt rechts nog steeds een hoeve met de naam 'Groot Rome'.

N Moordakker

De straat waar u zich bevindt is vernoemd naar de Moordakker, een akker waar volgens een oude legende ooit een grote veldslag heeft plaatsgevonden. Een gevecht tussen Romeinen en de opstandige Bataven? Wie weet. In 1844 vond men hier een geraamte van een man met een ijzeren zwaard. Op nummer 21 staat nog altijd een hoeve met de naam Moordakker.

O Kleine Woerd

Tussen Moordakkerstraat, Brandenhofstraat en Lech ligt opnieuw een woerd, die Heldring 'Kleine Woerd' noemt. *'Zóó vele scherven van urnen beken ik nooit meer gezien te hebben. Het land was er mede bedekt; zelfs vonden wij een karspoor er mede gedempt.'* Behalve dit schervenfestijn lagen er ook brokken tufsteen en sporen van een oud gebouw. De akker ernaast, het Loo, zat vol *'penningen (...), duifsteen, fondamenten en andere vreemdigheden.'* Die akker moet hebben gelegen in de buurt van de huidige hoeve 'Het Loo', bij de kruising van de Moordakkerstraat en De Lech. Alle vindplekken tezamen maken duidelijk dat Herveld in de Romeinse tijd intensief bewoond was. Hoewel we niet kunnen achterhalen wat Heldring precies heeft gezien, kunnen we er wel van uitgaan dat hier een flinke concentratie Bataven zat, met een heiligdom, grafveld, houten boerderijen en één of meerdere villa's naar Romeinse snit.

P Valburg

Bovenop de brug over de A15 en de Betuwelijn heeft u een onverwacht aardige kijk op de omgeving. Valburg is de enige plek in Overbetuwe waar oeroude zandlagen uit de ondergrond aan de oppervlakte komen. Achter Valburg ziet u de toren van de Grote Kerk in Elst fier omhoog rijzen. Bedenk dat de Romeinse tijd zo'n zelfde aangezicht opleverde: niet van de kerk, maar van de meer

46 Rotonde RD, Valburg RD,
spoor oversteken

*Romeins diploma (bron: Collectie
Museum Het Valkhof Nijmegen)*

- 47 Na plaatsnaambordje
'Elst' LA oversteken en
bocht R, Valburgsestraat.
- 48 Einde weg RA,
Valburgseweg.
- 49 Bij kruising LA en
meteen RA,
Valburgseweg.
- 50 Valburgseweg wordt
Dorpsstraat, alsmaar RD.
Aan het eind van de
Dorpsstraat staat de
Grote Kerk. Einde route.

dan 15 meter hoge tempel. Dat indrukwekkende schouwspel kreeg nog extra nadruk door de vrijwel boomloze omgeving.

Romeins diploma

In 1988 vond een amateur-archeoloog uit Elst in een juist gegraven bermsloot een bronzen plaatje. Dit plaatje bleek deel uit te maken van een Romeins diploma, een document dat militairen kregen bij het afzwaaien na 25 jaar diensttijd. In dit geval gaat het om een Bataafse ruiter, die het kleinnood ontving in het jaar 98 en terugkeerde naar zijn geboortegrond. Zijn naam is niet bekend - dat stukje ontbreekt op het diploma. Waarschijnlijk woonde hij vlak in de buurt: ook in het gehucht Lienden zijn Romeinse vondsten gedaan, onder andere delen van paardentuig. Behalve het diploma kreeg de afgezwaaide ook het Romeinse burgerschap (met alle bijbehorende voorrechten) en een geldbedrag of een lap grond.

De ruitereenheid waar onze Bataaf bijhoorde, de Ala Batavorum, bestond al aan het begin van onze jaartelling. Tijdens de Bataafse Opstand (69-70) liep de Ala Batavorum over naar de rebellen. Om herhaling te voorkomen werden hulptroepen na de opstand verplaatst naar gebieden ver buiten het eigen stamgebied. Onze Bataafse diplomahouder, wiens militaire avontuur begon in het jaar 74, heeft dus verre streken gezien, al weten we niet welke. Zijn diploma geniet tegenwoordig internationale bekendheid door de erop vermelde lijst van hulptroepen in Neder-Germanië (Germania Inferior), de provincie waartoe ook Overbetuwe behoorde. Het diploma is te bewonderen in Museum Het Valkhof in Nijmegen.

Romeinse bouwplaats (bron: Kelvin Wilson)

Deze route is gebaseerd op
het Erfgoedplan van de
gemeent Overbetuwe

Colofon

Uitgave:

REGIONAL TOURIST BOARD ARNHEM-NIJMEGEN

REGIONAAL BUREAU VOOR TOERISME
KNOOPPUNT ARNHEM-NIJMEGEN

Regionaal Bureau voor

Toerisme KAN

Postbus 156

6660 AD Elst

www.regioarnhemnijmegen.nl

Routeontwerp en tekst:

Paul van der Heijden met
advies van ADC Heritage en
Eckhart Heunks van RAAP

Druk:

Lochem Druk, Lochem

Met dank aan:

Harry van Enckvort, archeo-
loog gemeente Nijmegen
Gemeente Overbetuwe

De inhoud van deze uitgave
is met de grootst mogelijke
zorg samengesteld.

Aansprakelijkheid ten aan-
zien van onvolledigheden of
wijzigingen kan echter niet
worden aanvaard.

De Limes in het Betuwse land

De Limes is de noordgrens van het voormalige Romeinse Rijk. Deze volgt in Nederland ongeveer de loop van de Rijn.

Ook in de Overbetuwe hebben gedurende de eerste vier eeuwen van onze jaartelling Romeinen gewoond. Zij leefden en werkten samen met de Bataven.

Er zijn later in dit gebied bij opgravingen belangrijke resten van deze tijd, o.a. van twee tempels in Elst, gevonden.

Het regionaal Bureau voor Toerisme KAN heeft voor het gebied Arnhem-Nijmegen een aantal routes ontwikkeld die het Romeins-Bataafse verleden tot leven brengen.

Behalve deze fietsroute zijn er ook wandelroutes verschenen:

In de schaduw van de tempel (Elst)

Via Centrum (Nijmegen)

Kijk ook op www.dijkvaneenlandschap.nl

